

Л. Чень

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів

ХРАМОВІ ТА МОНАСТИРСЬКІ КОМПЛЕКСИ В РОЗПЛАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВІЙ СТРУКТУРІ МІСТА БУЧАЧА

© Чень Л.Я., 2013

Проаналізовано роль храмових та монастирських комплексів у планувально-просторовій структурі міста Бучача.

Ключові слова: особливості планувально-просторового вирішення, храмовий комплекс, церква, монастирський комплекс, келії, вежа-дзвіниця, костел, об'ємно-просторова композиція церкви.

The role of temples and monasteries in planning-spatial structure of Buchach.

Key words: features of planning-spatial decision, temple complex, church, monastery, monastic cells, bell tower, church, three-dimensional arrangement of the church.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Про Бучач написано чимало. Аналіз окремих архітектурних пам'яток висвітлений в узагальнювальних працях: “Всеобщая история архитектуры” в 12 томах, “Історія українського мистецтва” в 6 томах, “Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл.”. Історико-архітектурний аналіз окремих сакральних пам'яток Бучача проводили Г. Логвин, М. Бевз, В. Вечерський, польські дослідники А. Чоловський, Я. Островський. Мистецтвознавчі аспекти бучацьких пам'яток досліджували Д. Степовик, М. Станкевич, Б. Возницький. Окремі розділи про Бучач у своїх працях висвітлили автори С. Баронч, Б. Ельгорт, В. Площанський С. Нечай, М. Приходько, Г. Баран, В. Лавринюк, В. Радзієвський, І. Леськів, Я. Стоцький в історико-краєзнавчій літературі.

Постановка проблеми

Збережені донині храмові та монастирські комплекси, що зводились у різні епохи є унікальною складовою культурної спадщини українського народу. Сакральні споруди, акумулюючи духовну культуру народу певного містечка, своєрідно відображають його історію. В історії культури Бучача храми та монастирі мали велике значення для розвитку духовності, освіти, архітектури і мистецтва. Разом з пам'ятками містобудування і архітектури храмові та монастирські комплекси формували урбаністичне середовище Бучача.

Мета статті: проаналізувати роль храмових та монастирських комплексів у планувально-просторовій структурі міста Бучача.

Основний виклад матеріалу

Старовинне, мальовниче містечко Бучач, що на Тернопільщині з багатим історичним минулим і численними архітектурними пам'ятками належить до найоригінальніших поселень України. Вперше місто Бучач згадано в літописах 1379 року [1]. Розташоване на обох берегах глибокого каньйону ріки Стрипи між горами Баштовою, Замковою та Федір в оточенні високих пагорбів з неповторним архітектурним обличчям формувалось протягом багатьох століть. Під час археологіч-

них розкопок у 1924–1927 роках на горі Федір знайдено кам'яні долота і тесла, типові для племен культури епохи неоліту VI–III тис. до нашої ери [2]. Виявлено тут залишки поселень раних племен трипільської культури та поховання бронзового віку. На території міста Бучача було давнє слов'янське поселення Галицько-Волинського князівства. 1515 року місто отримало магдебурзьке право [3]. З 1558 року тут двічі на рік проводились ярмарки право [4]. У 1712 році, після першого поділу Польщі, Бучач у складі Галичини відійшов до Австрії [5]. Тоді само відбувається активна розбудова міста, на місці дерев'яних пам'яток зводяться муровані шедеври української архітектури, тому збережені на сьогодні архітектурні пам'ятки споруджені у XVII–XVIII столітті. Оригінальне розпланування міста: руїни замку, тісні вулиці, численні сходи з вулиці на вулицю, ринкова площа з високою ратушею в центрі, верхи церков, монастиря, костелу, майдани із статуями святих засвідчують про давню історію Бучача. Розглядаючи планувально-просторову структуру древнього міста Бучача, яка формувалась у складних історичних умовах, варто зазначити на унікальності її розпланувальної системи. У різноманітній рельєфній місцевості формується компактна міська забудова, оточена розлогими передмістями, парками та малоповерховою забудовою, серед якої виділялися просторові доміанти – церкви і монастирі, які були не лише духовними осередками, але й слугували орієнтирами для населення. У центрі об'ємно-просторової композиції міста розміщена основна архітектурна доміанта – ратуша, яку з півночі, півдня, сходу та заходу доповнюють сакральні архітектурні доміанти (рис. 1). Як в усіх інших містах України, церкви і монастирі організовували навколо себе навколишній світ. Кожна церква чи монастир були не лише центрами духовного і культурного життя українців певної деномінації, але й визначними пам'ятками, що входять до архітектурно-мистецької скарбниці України.

Для виявлення основних рис архітектурного устрою храмових та монастирських комплексів міста Бучача важливо врахувати особливості географічного місцезонашування. Протягом багатьох століть взаємні впливи української та європейської культур були інтенсивними і плідними, зокрема у сфері архітектури. Середовище було основним джерелом зовнішнього впливу на характер, форму і навіть силует храмових та монастирських комплексів. Він визначав загальну орієнтацію об'єкта, що зумовлювалась зокрема такими факторами: містобудівельними особливостями (структурою існуючого зовнішнього планування, характером навколишньої забудови), доступністю і зручністю пішохідно-транспортного зв'язку, характером рельєфу, наявністю зелених насаджень. Важливими були також можливості ділянки щодо орієнтації будівель за сторонами світу, традиції у функціонально-композиційному вирішенні будівель. Зодчі, використовуючи можливості навколишнього середовища, характер рельєфу, створювали суто індивідуальні архітектурно-мистецькі комплекси, які органічно вписувались у навколишній ландшафт, ставали невід'ємною частиною планувальної та образної структури Бучача.

В образі міста яскраво вимальовується процес взаємовпливу різних культур і традицій – давньоруських та західноєвропейських. Помітно виділяються серед усіх пам'яток ошатні верхи церков, монастирів, костелу, надаючи місту особливого вигляду (рис. 1).

Першою сакральною доміантою, що формувала образ міста була церква св. Миколая, яку спорудила М. Могилянка сестра київського митрополита Петра Могили, дружина брацлавського воєводи С. Потоцького в 1610 р. [6], що височить на скелі над потоком з вічно шумливими водоспадами, в одному з наймальовничіших куточків старого Бучача (рис. 2). Вона є архітектурною доміантою, адже розміщена в зоні підвищеної композиційної активності. Ділянка, на якій споруджений храмовий комплекс: церква з дзвіницею, наближена до регулярної форми у вигляді прямокутника, обведена по периметру кам'яним муром. Церковне подвір'я з усіх сторін обсажене липами.

За планувально-просторовою схемою церква св. Миколая належить до тридільних, так званих конхових, безкупольних храмів, у яких до нави, крім вівтаря з півночі та півдня, примикають малі півкруглі конхи-апсиди, що походить з візантійської архітектури. В ній поєднано тип української тридільної церкви з молдавськими конховими храмами. Церква в плані є однонавною, має майже квадратну грановану вівтарну частину, зорієнтовану строго на схід, до якої з півночі примикає ризниця, а з заходу – прямокутний притвор. До нави симетрично примикають маленькі півкруглі конхи. Нава перекрита півциркульним склепінням з розпалубками, вівтар (апсида) – зімкнутим,

притвор – хрестовим. Особливістю Миколаївської церкви є витягнута по повздожній осі нава з характерним зальним простором, розкритим у глибину.

Церква кам'яна, з товстими мурами, пристосована до оборони. Похиле, прямокутне церковне подвір'я разом з храмом та дзвіницею обведене кам'яним муром, що слугувало першим кільцем оборони. Про оборонне призначення храму свідчать високо винесені вікна, що слугували бійницями (рис. 3). Над притвором знаходилась оборонна вежа з бійницями, яка не збереглась, тепер винтові сходи ведуть на хори.

Рис. 1. Храми в панорамі міста Бучача

Рис. 2. Церква св. Миколая з дзвіницею

Рис. 3. Церква св. Миколая (північний фасад)

З протилежного боку від Миколаївської церкви в південній частині міста, на одній з терас гори Федір існував православний монастир св. Трійці, який відбудувала й відновила в 1612 році Марія Могилянка, що проіснував до 1652 р. [7]. Тоді на тому місці син Марії Могилянки Іван Потоцький заснував домініканський монастир, який було скасовано в 1789 р. [8], після чого монастир стояв пустою, аж поки в 1866 р. о. Курилович купив його для конвікту (школи-інтернату) для українських дівчат [9].

У 1712 році на місці первісних монастирів С. Потоцький почав споруджувати василіянський Хрестовоздвиженський монастир, а з 1753–1770 років активно проводить будівництво М. Потоцький [10]. У просторовій композиції монастирського ансамблю втілюється поєднання архітектурної та ландшафтної домінанти (рис. 5). Особливий ландшафт, характер місцевості, завдяки яким сформувався досконалий монастирський ансамбль, що формує образ історичного міста, продиктували своєрідність композиційного і просторового вирішення містобудівного утворення. Весь монастирський ансамбль розпланований компактно на порівняно невеликій видовженій ділянці, в центрі якої розміщено двобаштовий храм, до якого симетрично прилягають школа й споруди келій із

господарськими приміщеннями та дзвіницею ламаної конфігурації (рис. 6), які утворюють два двори, що з'єднуються арковим проходом у I ярусі. З півночі зведена двоярусна дзвіниця з проїздом у першому ярусі, що врівноважує композицію монастиря. Зі сходу та півдня захищений горою і лісом, з півночі та заходу відкритий на центральну частину міста. Своєрідне художнє вирішення має майданчик перед церквою, який піднесений від дороги на висоту кількох метрів і облицьований тесаним каменем. На центральній осі храму була розміщена кам'яна ніша з скульптурним зображенням св. Онуфрія. Знизу на верхній майданчик ведуть симетрично розміщені півкруглі сходи. Тут стояла різьблена кам'яна Богородиця, що символізувала Непорочне Зачаття, яку поставив у 1811 р. невідомий скульптор.

Містобудівну композицію монастирського ансамблю створювали з урахуванням визначених точок огляду. Завдяки такому розташуванню монастирський ансамбль чітко виділяється в структурі навколишньої забудови своїми домінантами, масштабом, формою і образом, вражає своєю величиною і красою і є невід'ємною частиною планувальної й просторово-образної структури Бучача (рис. 4).

*Монастир і школа оо. василіян у Бучачі. Літографія К. Качинського, 1865.
Львівський історичний музей*

Рис. 4. Загальний вигляд монастирського ансамблю в Бучачі на літографії Ф. Качинського

Рис. 5. Панорама монастирського ансамблю в Бучачі

Рис. 6. Монастирський храм з примикаючими келіями та школою

Інше місцезрештатування займає комплекс церкви св. Покрови, споруджений на кошти М. Потоцького та бучацької громади (рис. 7). Храмний комплекс церкви св. Покрови розміщений на тодішній окраїні міста, а нині в межах історичної забудови і є цінним елементом планувальної та просторово-образної структури міста. Особливість храму в тому, що церква візуально сприймається в “інтер’єрі міста”. Церква св. Покрови споруджена в 1764 р. на передмісті при дорозі, що веде до Тернополя та Чорткова [11]. Храмова територія регулярної форми у вигляді прямокутника (рис. 8) була оточена з усіх сторін кам’яним муром та обсаджена липами. Споруджено кам’яну церкву св. Покрови на місці дерев’яної церкви за проектом І. Шільцера (І. Шюльтцера) в стилі пізнього бароко. Тридільна, однокупольна церква св. Покрови за композиційною схемою нагадує українські тридільні дерев’яні храми. Нава, апсида і притвор прямокутні в плані із заокругленими кутами однакової висоти. Основним акцентом є головний фасад оздоблений дзеркалами різної форми та бароковим фронтоном із зображеннями “Покрови Богородиці” та “Христа під час молитви в Оливнім городі” на фронтоні над головним входом на паперті.

Рис. 7. Церква св. Покрови в панорамі міста 1932 р.

Рис. 8. Загальний вигляд церкви св. Покрови

Навпроти церкви св. Покрови, дещо вище на природній терасі, на високому підмурівку розташований жіночий монастир (нині поліклініка) (рис. 9), споруджений у кінці XIX ст. [12] у стилі еклектичного історизму. Монастир належав до ордену сестер служебниць Непорочного Зачаття Діви Марії. До монастиря вели парадні сходи. Будівля двоповерхова, коридорного типу, в плані Г-подібна, з одностороннім розміщенням приміщень на I-му поверсі та двостороннім – на другому. Головний фасад підкреслений двома виступаючими ризалітами. Центральна частина акцентована пристінком з головним входом, декорована двома симетрично розміщеними пілястрами і завершується фігурним фронтоном із півкруглою нішею зі скульптурою Богородиці, увінчаним хрестом (рис. 10).

При монастирі існувала “захоронка”, тобто дитячий садочок для українців. У 1940-х роках монастир ліквідовано і розміщено в ньому поліклініку, яка існує до сьогодні.

Рис. 9. Загальний вигляд монастиря сестер служебниць

Рис. 10. Головний вхід монастиря

Неподалік ринкової площі з ратушею в її центрі під Замковою горою розміщений комплекс парафіяльного Успенського костелу (рис. 11). Костел Успіння Пресвятої Богородиці споруджений на кошти М. Потоцького. Ділянка храмового комплексу регулярної форми у вигляді прямокутника. Храмовий комплекс, який складався з костелу, двоярусної дзвіниці та каплиці в гроті, був обведений кам'яним муром та обсаджений липами. По трьох кутах огорожі розміщені кам'яні престоли з медальйонами, оздобленими барельєфами. Комплекс спорудив архітектор М. Урбанік у 1761–1763 рр. з каменю на місці готичного дерев'яного костелу в стилі пізнього бароко [13]. За розплануванням храм хрестовий з пониженим притвором, з вітварем зорієнтованим на захід та двома симетрично примикаючими до вітваря малими приміщеннями. Кути об'ємів по фасадах зрізані, а в інтер'єрі заокруглені. В оздобленні фасадів використаний прийом розбивки стін на “дзеркала”. Головний фасад декорований чотирма парами пілястр з капітелями композитного ордеру і численними вазами на парапеті (рис. 12). Фронтон прикрашений фресковим розписом “Вознесіння Богородиці”, увінчується семираменним хрестом. Над вхідними дверма зображений герб Потоцького з надписами про фундації.

Усі сакральні пам'ятки разом з іншими пам'ятками формують архітектурний образ історичного міста Бучача.

Рис. 11. Парафіяльний костел
(архівне фото)

Рис. 12. Парафіяльний костел 2012 р.

Висновки

Так, храмові та монастирські комплекси в розплануванні та об'ємно-просторовій композиції міста Бучача мали важливе значення як містобудівні утворення, що формували образ історичного міста. Вони акумулювали центри духовного і культурного життя населення міста. Збережені храмові та монастирські комплекси з різноманітним розпланувальним устроєм органічно вписані у планувальну структуру та ландшафтне середовище Бучача і мають, крім сакральної, важливу історико-містобудівну цінність.

1. Кіналь Н. *На перехресті минулого і сучасного. – Бучач–Тернопіль, 2012. – С. 4.* 2. *Енциклопедія українознавства. Т. 1. – Львів, 1993. – С. 200* 3. о. Й. Кладочний. *Коротко про Бучач. – Канада, 1990. – С. 3.* 4. Кіналь Н. *На перехресті минулого і сучасного. – Бучач–Тернопіль, 2012. – С. 4.* 5. *Там само. – С. 5.* 6. Чень Л. *Церква св. Миколая – перлина Бучача. – Львів, 2010. – С. 4.* 7. Лукань Р. *ЧСВВ. Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії. – Львів, 1935. – С. 6.* // *Нова Зоря, 1935 ч. 31(829), 35 (833), 37 (835), 16 с.* 8. *Там само. – С. 5.* 9. Мацієвський М. *Шематизм провинції св. Спасителя Чина св. Василія Великого в Галиції и короткий поглядь на монастири и монашество руске. – Львов, 1867.* 10. Лукань Р. *ЧСВВ. Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії. – Львів, 1935. – С. 8.* 11. о. Й. Кладочний. *Коротко про Бучач. – Канада, 1990. – С. 8.* 12. Гординський С. *Бучач і його мистецькі традиції // Бучач і бучаччина. – Нью-Йорк–Лондон–Париж–Сідней–Торонто, 1972.* 13. Возницький Б. *Микола Потоцький,Бернард Меретин, Іоан Георгій Пінзель. – Львів: Центр Європи, 2005. – С. 65.*